

Другий закид, зроблений Франком, — що позитивна сторона «реформи суспільності» бідна в «писанію»: мало дає конкретних вказівок, *яке* має бути життя. З нашого становища се загальна хиба — не самого Вишенського, але й усієї аскетичної моралі, «пустинного виховання»: воно не дає відповідних вказівок, що робити людям, які застаються «в миру». Але з сього становища Вишенський мав свою програму того, що він називав «очищенням церкви Христової», тільки відложив її до іншого писання, як се зараз побачимо. А тут я піднесу виразний соціальний нерв: як Вишенський і в сім, і в інших писаннях (се зараз побачимо!) виразно відчуває в отих братських скаргах соціальний характер конфлікту і яскраво підчеркує його своєю релігійною публіцистикою: стрічу міщанської інтелігенції з пануючою шляхетською верствою — тою, що силкується перетворити духовні посади в свої дідачні держави («тенути»), й тою світською частиною, котрої плоттю від плоті і кісттю від кості застаються шляхетноуроджені митро-і кlobуконосці. Се підтверджує, що Вишенський не був зовсім тільки книжником-аскетом, а людиною з великим громадським досвідом, — і робить привабливим здогад (Франка), що походженням Вишенський таки був теж міщанин. Тому, скажемо, так відчув він соціальний підклад релігійного конфлікту, що малювала львівська записка!

· «Порада» і «Извѣщеніе о латинских прелестех». Написане восени чи зимою 1592 р. і вислане для розповсюдження в «Малій Росії», «Писаніє» Вишенського правдоподібно поширилось тоді, звернуло увагу на автора і придбало йому ім'я¹. Воно не могло не робити враження, як перше — скільки знаємо — могутнє, красою оповите відроджене слово, пущене в гушавину «всіх обще в Лядській землі живущих». Вишенський, мусимо думати, відразу виріс на духовного вождя. Йому доручають афоніти написання посланія на руки кн. Острозького до всіх вірних православних України, коли відчулась потреба підтримати їх у боротьбі проти унії. До нього звертається церковний протектор «Малої Росії» патріарх Мелетій з порадою не зоставатися далі в самотності пустині, а йти в світ, як пророк Ілля, котрого він йому дає в приклад, — безпосередньо стати в лаві борців проти лядської небезпеки².

¹ Франко хоч уважав деякі інші твори Вишенського ранішими, але також підчеркував се, що «Писаніє» було першим твором, випущеним під його іменем (с 165), і тим самим признавав за ним рішуче значення в утворенні літературної репутації Вишенського.

² Лист сей опублікував Франко (с 457), поправки Кримського до його перекладу в К Ст 1895, IX, с 235, тут справедливо звернено увагу на підозрливу дату, так як 11 надрукував Франко (с 237).

Йому ж Мелетій посилає для оцінки і відповіді нове видання трактату Скарги. Вишенський стає очевидним авторитетом; те, що ми знаємо тепер, — мабуть, маленька частка з того, що зверталось до нього в тих роках за підтримкою, повчанням, роз'ясненням, авторитетним словом. По довгій перерві творче слово опанувало життя своєю незрівняною руховою силою.

Вишенський відчув се і прийняв як обов'язок. Перше ніж він зважився піти за покликом Мелетія (і певно — багатьох інших) — іти на Україну особисто, він рішив підтримати земляків і допомогти своїм письмом. Так з'явились його твори, навіяні уніонною драмою, що розгравалася тоді на Україні: «Послання» до кн. Острозького і до єпископів-уніатів та збірка писань для українського загалу («Терміна о лжи»).

Але перше ніж прийшла ся свідомість свого обов'язку, сеї ролі духовного вождя і трибуна «Малой Росії», Вишенський працював у тім напрямі, куди його штовхнув львівський меморіал і власне «Писаніє до всіх в Лядській землі». Я вже згадав вище, що конкретний план — не «реформи суспільності», розуміється, а напрями християнського життя, так як вона йому уявлялася: позитивної поради на «злоєреси», що обсіли «Малую Росію», він, складаючи своє «Писаніє», відложив на інше посланіє. Виложив він його в творі, котрий так і назвав: «Порада како да очистити(ся) церков Христова, заплюгавлена лживыми пастыри» І з зв'язок з «Писанієм до всіх в Лядській землі» цілком ясний і безсумнівний. Але Вишенський, укладаючи свою «Термину», поставив «Пораду» перед «Писанієм», після послання до кн. Василя, і, мабуть, вичеркнув вступну фразу, так що у виданні «Порада» пішла як частина сього послання. А пок Франко, хоч на підставі оглаву Підгорецького збірника правильно відділив її як окремий твір, зате впав в іншу помилку: з огляду на згадку про померлого Костянтина Острозького переніс «Пораду» між пізні твори Вишенського, після 1608 р. Тим часом мова в «Пораді» не про Василя-Костянтина, як думав Франко, а про його сина, що помер 1588—9 р.¹ Отже, справляючи сі всі непорозуміння, привертаємо «Пораду» на її місце — як продовження «Писання до всіх в Лядській землі», написане в першій начерку ще перед вістями про унію, — а пізніше розширене апологією іночеського чину (як се зазначене і в оглаві), а може, ще й іншими додатками, що сильно розбили і викривили первісний план.

¹ Се спростував Третяк (с 275—6), але незважаючи на те лишив «Пораду» між писаннями, писаними по повероті з України (с 273). Возняк на той час уважає її за доповнення до послання єпископам і кладе «на самі останні роки XVI в.» (с 147).

Та коли й виключимо ту апологію, і «Порада» через се стане більш суцільною і плановою (вона тоді зменшується приблизно до такого ж невеликого розміру, як «Писаніє до всіх в Лядській землі», навіть дещо меншого), то з літературного погляду вона все-таки не набере особливої вартості.

Передусім — вступ її таки деформований, — мабуть, для того, щоб безпосередньо зв'язати з гадками послання до кн. Василя:

Буди же вамъ извѣстно, правовѣрнымъ, яко сего ради попушени єсмо въ сей искусъ, занеже по еретичѣхомъ вси обиталници Малой Роси¹, и отъ Бога устранихом ся далече, къ невѣрью и зложитіє припрагше. Тѣмъ же възвратим ся къ Богу паки, да Богъ къ намъ ся приблизить. Онъ бо єсть всегда близъ, грѣхи же наши далече насъ отлучають отъ него. Сего ради покаймо ся сами въ своихъ согрѣшеніихъ, каждо судъ себѣ сотворше

По сім наступають короткі поучення — часом доповнені мотивуванням, яке іноді розростається в цілий екскурс. Деякі з цих мотивувань, можливо, також розширені або й цілком додані пізніш, як та апологія іночеського чину. Деякі з них незвичайно інтересні з культурно-історичного погляду і для характеристики Вишенського як ідеологічного представника свого часу. Мішання обрядової формалістики (домагання занехаяння старих обрядів, колядок і шедрівок і тому подібних «прелестей») і короткозорого старовірства з серйозними принципіальними істинно реформаційними постулатами характеристичне не для самої тільки індивідуальності Вишенського, а для всього громадянства, що безрадно спинилось на розстані між традиційним, вижитим консерватизмом — і новими західноєвропейськими гаслами, що вабили і лякали разом. Формалістичні, старовірські гасла дав патріархат, устами патріарха Єремії, і не тільки прихильники очищення церкви, але й провідники відродження, керманічі братські, зробивши патріарха своїм верховним суддею і оракулом, прийняли ці гасла боротьби за букву грецької церковної практики як провідну лінію в своїх конфліктах з владиками. Дивно вони перехрещувалися в їх тактиці з радикальними ідеями церковного народоправства, підданими реформаційними взірцями: боротьбою польської шляхти і міщанства з своїм єпископатом. Дивно збігаються і суперечать собі навзаєм ті старовірські й нововірські ідеї в сій пробі практичної церковної програми Вишенського. З одної сторони, наприклад, такі революційні поради організації виборної пресвітеріанської церкви²

¹ Підчеркую місця, особливо близькі до «Писання до всіх».

² Пор вище

На священнический степенъ по правилу святыхъ отецъ да въсходить, а не по своихъ воляхъ (похоти плотскія ради, имѣнія и панства) санъ да восхищаютъ! И всякого такого, который самъ насакуеть, не примуйте! И отъ короля даного безъ вашего избранія — изженѣте и проклинѣте. Не въ папежа бо вы крестили ся, и не въ королеву власть, да вамъ даеть волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники. Лѣпше бо вамъ безъ владыкъ и безъ поповъ отъ діавола поставленныхъ до церкви ходити и православіе хранити, нежели съ владыками и попами не отъ Бога званными у церкви быти и съ той¹ ся ругати и православіе попирати. Не попы бо насъ спасуть или владыки или митрополиты, но вѣры таинство наша православія, съ храненіемъ заповѣдей божіихъ — тое насъ спасти маеть. Прето вы пастыря собѣ тако избирайте. Прежде назнаменайте нѣколико особѣ отъ житія и разума свидѣтельствовавшихся, яко суть благоговѣйныи и правовѣрныи. Таже узаконѣте собѣ день, и постъ, и сътворѣте бдѣніе съвокупивше ся въ церковь, и молѣте ся Богу, да вамъ дасть и открыеть пастыра. Егоже жребіемъ отъ сихъ реченныхъ ищуйте (с. 210)

Се був би повний розрив з канонами і всім традиційним устроєм православної церкви. Для проведення його не було іншого шляху, як тісний союз з протестантським рухом, як перехід на сю реформаційну дорогу і спільна боротьба з королівським правом патронату. Але, очевидно, таких виводів Вишенський зовсім не передбачав і тому в результаті радив покладатись на Бога і чекати чуда від нього², а одночасно остерігав своїх земляків від яких-небудь релігійних новин, від «мирської мудрості» і всього, що могло відвести від старосвітської блаженної простоти:

До церкви на правило съборное ходѣте и во всемъ по уставу церковному — ни прилагающе отъ своего умысла что, ни отымающе безстудіемъ, ни раздрающе мнѣніемъ творѣте, и по закону нашему христанскому жизнь сию прохोудѣте! Еже бо Духъ святыи уфундувалъ вмѣстившими его усты, тамо поправы гнилыхъ земныхъ помыслъ непотреба. Евангелія и Апостола въ церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте, по литургии же, для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте! Книги церковныя всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте! Сказую бо вамъ тайну великую, яко діаволь толикую зависть имаеть на словенскій языкъ, же ледво живѣ отъ гнѣва! Радѣ бы его до щеты погубилъ, и всю борьбу свою на тое двигнулъ, да его обмерзитъ и въ огиду и ненависть приведетъ! И што нѣкоторые наши на словенскій языкъ хулять и не люблять, да знаешь заповно, яко того майстра³ дѣйствомъ, и рыгашемъ духа его поднявши творять. А то для того діаволь на словенскій языкъ борбу тую маеть, зане же есть плодоноснѣйшій отъ всѣхъ языковъ и Богу любимѣйшій! Понеже безъ поганскихъ хитростей и руководство, се же есть кграматики, риторикъ, диалектикъ и прочихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вмѣстныхъ⁴, простымъ прилѣжнымъ читаемъ безъ всякого ухищренія къ Богу приводитъ. Простоту и смиренне будуетъ и Духа святого подѣмлетъ. В злоковарну же душу, рече Премудрій, не внидетъ премудрость, — што нынѣ латинская злоковарная душа, ослѣпленная и насыченая поганскими тщеславными и гордыми догматы

¹ Церкви

² Див про се ще в мой Історіі України VI с. 556

³ Діявола

⁴ Що містять у собі діавола

страждеть¹ Чи не лѣпше тобѣ изучити Часословець, Псалтырь, Апостоль и Евангеліє съ иншими церкви свойственными, и быти простымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получить, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ ся в жизни сей звати, и въ геену отыти² Разсуди! Мнѣ ся видить — лѣпше есть ани аза знати, толко бы до Христа ся достиснути, который блаженную простоту любить, и въ ней обитель собѣ чинить и тамъ ся упокоеваетъ (с 209—10)

Се той пункт, на котрім потім, як відомо, Вишенському прийшлося ґрунтовно розійтися з союзниками — борцями за відродження церкви, львівськими братчиками, і при сій нагоді він тоді докладніш формулював свою систему православної освіти².

В свой похвалі словенській мові він не стоїть одиноко: в протиставлення агітації за єдинокультурною латинською мовою, що вели езуїти, як Скарґа,— православні висували традиційно культурне значення мови слов'янської. Особливо цікавий панеґірик йому дав Тяпинський,— записуючи в рахунок словенської мови навіть грецьких отців церкви, тільки перекладених на слов'янську, й отожнюючи при тім слов'янство з Руссю³. Вишенський відчуває, очевидно, що його аполоґія трохи голослівна, і виправдується, що в рамках «Поради» не може дати «доводу широкого», «якъ словенській языкъ предъ Богомъ честнѣйшій есть і отъ еллинскаго и латинскаго».

З культурно-історичного становища цікава також його осторога проти уживання католицьких («латинських») пісень по церквах: «Латинский смрадъ пѣсней изъ церкви изжденѣте, простою же нашею пѣснію русскою поюще Бога благодарѣте».

Але з чисто літературного становища все се, кажу, малоцікаве; без порівняння інтересніша аполоґія іночеського чину, вставлена пізніш, але досить скоро, мабуть,— судячи з того, що вона теж не згадує ще нічим про унію. Вона значно більша від «Поради» (разів зо три, яких 25 тис знаків против восьми), в сильній мірі впадає в характеристичну для Вишенського, з його незвичайно живим полемічним темпераментом, діалогічну форму, та раз у раз сходить на стежку веселого гумору, що робить сей твір — як і деякі інші писання суворого афонського аскета, предтечею української комедії. Тим більше, що й мова його в сих гумористичних діалогах з улюбленої його слов'янської сходить на «просту».

Щоб легше збити ходячі упередження і згрідливі погляди на чернецтво, Вишенський виводить сим разом типового —

¹ На собі дізнає

² Нижче, в розділі про пізніші писання Вишенського

³ Про се в Історії України VI с 436—7.

вже нам звісного «дитину руського», захопленого новою польською культурою. «Бывшій благочестивый христіанинъ прежде и цѣломудрецъ Малое Русіи» — тепер «съ Ляхи живушій» «дворянинъ», що через се «одѣтинѣлъ» і між іншим став «ругателем иноческаго чину». Сей типовий для цього часу персонаж впроваджує Вишенський, щоб з його уст почути ходячі відзиви про українських ченців та їх збити:

Прето молю тя, любимый мой брате, потерпи мя мало! хочу съ тобою о томъ побесѣдовать и тебе отъ тоей прелести освободити, да избѣжиши гнѣва и суда божія за тое твое руганіе и смѣянне Начало же оттоля чиню:

Чому ся ты, Рымлянинне, смѣши зъ духовнаго иноческаго чина? Ты же ми, вѣдаю, отповѣси: «Для того ся смѣю, ижъ каптуръ или страшило на головѣ носить (што мы зовемо клобукъ — поясняє Вишенський). И зась смѣю ся, ижъ волосе долгое носить и не подголив ся И зась простое одѣне носить, шито нехшталтовне, яко въ мѣхъ оболоч ся. И зась поясиле нѣкчемное скураное или ременное, черевичище — нѣмашъ на што поглядѣти, или чоботища невытерти, ажъ гадить ся¹ поглядѣвши на них. А до того — хлопъ простой: не знаетъ и проговорити съ челоуѣкомъ, коли его о што зытаешъ

То есть твой разумъ, мірянинне, о иноческомъ чину и убору!² (с. 211).

І Вишенський дає відповіді на сі гадки, виясняючи священне символічне значення чернецьких одерж, і марність, супроти них, всіх новомодних уборів, а при тим, як я сказав, раз у раз від серйозних богословських вияснень переходить на саркастичне висміювання новомодних фасонів свого «любимого брата — мирянина».

Чернечий каптур здається йому страшилом. Вірно, його можна назвати страшилом, бо він «страшить бѣсы», відганяє їх, даючи знак, що ся людина виріклася світу, і бісам нема що з нею робити. І Вишенський представляє вже, як сей чернець, потрясаючи «хвостом» свого клобука (що йому ззду звисає), промовляє до диявола:

Порожне ся трудишъ, борешъ и прелщаешъ ся, діаволе, да ся до макгерки тобѣ угодное обрацу! Уже мя не узришъ, діаволе, перекирвляючи макгерку³ то на той то на сей бокъ, шю напяливши яко індійскій куръ,— да пыху свою въ моеї головѣ показуеши и на свое угодіе моею головою куда хочешъ поворочаешъ и напинаешъ⁴ (с. 211).

І диявол відступає, і боїться того, і посрамляється від того клобука — бо він не тільки позбавляє диявола всяких надій уловити клобуконосця, але й «посромочує красоту і пестроту міроугодныхъ и красото любячихъ». «Отмѣны час-

¹ Аж гидко

² Друк: убирѣ, Царськ: уберу

³ Аби я перекирвляв магерку (модний капелюх).

⁴ Аби диявол піддав пыху тій голові і тоді нею вертів по своїй волі